

Оксана Тронь
(Івано-Франківськ)

РОЛЬ КАУЗАЦІЇ В СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ РЕЧЕНЬ З ПРЕДИКАТАМИ ПОВИННОСТІ

Незважаючи на велику кількість праць, присвячених модальності, постійна зацікавленість лінгвістів цією категорією пояснюється тим, що в процесі з'ясування одних питань виникає потреба дослідити ще деякі інші, абсолютно не вивчені або мало досліджені раніше. Зокрема, це стосується питань, пов'язаних з систематизацією модальних значень, дослідженням їх репрезентацій з точки зору прагматики мовних одиниць.

Повинність - це одне з життєво важливих значень, для позначення якого існують різноманітні мовні засоби. Однак, систему засобів вираження повиннісної модальності ще точно не встановлено. Очевидно, це зумовлено тим, що на сьогодні не існує задовільного визначення категорії повинності, що часто призводить до сплутування, а іноді й ототожнення повинності із значеннями необхідності та спонукальності.

Оскільки змістом речення з повиннісним предикатом є повідомлення про те, що може кимось вимагатися чи вважатися обов'язковим, то в ролі підмета, як правило, виступає особа-іменник. Той, хто вимагає або вважає щось обов'язковим, завжди відомий або мислиться (хоч часто й узагальнено). Такі речення повідомляють про дію, діяльність, відношення, ставлення до чого-, кого-небудь, про ситуацію володіння чим-небудь тощо.

Н.Д.Арупонова вважає, що повинність - це модальне значення, що становить необхідний взірець, до якого варто прагнути. Це знання виражається через дію, зумовлену законами, звичаями, традиціями, правилами етикету, звичайною послідовністю подій, тобто необхідними нормами в широкому розумінні цього слова. Модальні предикати повинності, зазначає дослідниця, в основному пов'язані саме з порушенням норми, а не з дотриманням її. „Людина сприймає світ вибірково і перш за все помічає аномальні явища... Було б неекономно доводити до відома інших все те, що відповідає нормі" [1, с. 300].

Категорія повинності прямо пов'язана з категорією дебітива (повиннісного способу), що виділяється окремо в деяких мовах, зокрема в балтійських, і виражає обов'язковість [2, с. 125]. Дебітив - це вплив на свідомість співрозмовника, необхідність усвідомленім ним дії і тільки після того - її виконання. Аналізуючи аномальні факти м. людина шукає і аналізує причини і наслідки, що спричинили ці явища. Під впливом аномальних фактів сформувалось поняття причини (каузації), а отже, і причинових (каузальних) відношень у мові.

Каузативність - це внутрішній зв'язок між тим, що є, і тим, що нею породжується. **Каузацію** найчастіше трактують як усвідомлену необхідність дії через певну її причинову зумовленість

Дослідники повиннісної модальності вказують на те, що в простих реченнях із значенням повинності, в контексті, пресупозиції чи в самому

реченні є експліцитно або імпліцитно виражена примусова причина (детермінуючий фактор). Н.Ю. Шведова пов'язує повиннісний спосіб з „обов'язковою присутністю н контексті чи в пресупозиції змушувального або оцінювальної о ситуацію суб'єкта, або змушувальної ситуації" [3, с. 115]. Т.Б.Букія зазначає, що загальне поняття ситуації повинності передбачає, "наявність **примусової сили, що каузує дію**" [4, с.8].

Питання про лінгвістичний статус каузальності посідає особливе місце в сучасному мовознавстві. Більшість дослідників вважають причинність самостійною граматичною категорією, інші зараховують її до синтаксичної категорії. О.В.Бондарко зазначає, що причинність - це понятійна категорія, тому що вона отримує формальну інтерпретацію засобами мовних семантичних функцій, які виступають як граматичні і лексичні значення [5, с.79-93]. Ми схильні вважати каузацію функціонально-семантичною категорією, оскільки, виконуючи одну семантичну функцію, вона може виражатись різними мовними засобами. Каузальний зв'язок - асиметричний, тобто однобічно спрямований, він є процесом перетворення потенційно можливого в реальну дійсність. Будь-яка причина зумовлює наслідок. Отже, суть каузальності полягає в породженні причиною певного наслідку. Причина і наслідок постійно визначають один одного і тісно пов'язані між собою.

Каузативні конструкції мовознавці тлумачать як такі, що виражають каузативну ситуацію, сутністю якої є причинність. Ще О.О.Потебня зазначав, що „поняття дії, так само як і поняття суб'єкта та об'єкта, невід'ємне від поняття причини <...>, відображення дії на предметі має причиною дію суб'єкта. Причинність складається із дії суб'єкта і одночасності чи послідовності цієї дії із станом об'єкта" [6, с.7].

І.Пете вказує, що в ролі примусової причини часто використовуються спеціальні каузативні конструкції, зокрема в "заперечних реченнях, у реченнях з дієсловами негативного значення і зі вловами, що виражають примус (напр. **повинен, зобов'язаний, ^вимушений, необхідно, треба** та ін.)" [7, с.92-96].

Семантична характеристика ситуації повинності може бути ^представлена за характером детермінації, тобто за типом ;каузатора, з яким так чи інакше пов'язана вимушена дія. |С.Н.Цейтлін виділяє вісім підтипів каузативних ситуацій, які розрізняються характером зумовленості повиннісної дії: 1) "так склались обставини" (значення власне необхідності у вузькому розумінні слова); 2) "цього вимагають етичні норми, правила поведінки"; 3) "це приписується соціальними установками, певними обов'язкам суб'єкта"; 4) "це намічено, заплановано, визначено";

5) "так належить, заведено, звичайно буває"; 6) "це зумовлено 1 певними властивостями суб'єкта"; 7) "це результат впливу чужої | волі"; 8) "це відповідає внутрішнім потребам суб'єкта, його І намірам" [8,152]. Проте названі каузативні ситуації не охоплюють, | на нашу думку, всіх детермінуючих факторів, що впливають на ' вимушену дію у реченнях з предикатами повинності. Серед перерахованих факторів досить повно названо лише ті, що зумовлені його суспільним статусом.

Більшість з названих факторів можуть бути об'єднані, як ми вважаємо, у

фактори суспільної зумовленості (людина змушена діяти, чинити так через закони, правила, норми, обов'язки, звичаї, традиції тощо). Напр.: ...Але й приговор **треба писати по закону**, щоб і комар носа не підточив (М.Стельмах). ...**За всіма писаними і неписаними ратними законами** на п'ять — шість днів походу **належало давати** день відпочинку (В.Малик). - **Згідно з положенням я повинен** з вами **радитися**, щоб ніхто мені не вказував...(Гр.Тютюнник). Я потрапляв якраз у поле зору Прагнімака і **змушений був за піддавковими правилами ... підігравати** ще й заступникові директора (В. Дрозд).

Друга група факторів каузативного впливу пов'язана з властивостями чи діями інших осіб або предметів, що так чи інакше зумовлюють дії та вчинки суб'єкта в реченні. Напр.: ...Ми **судимо і повинні судити** людину **за її вчинки, за її діяння**, бо вони можуть приносити людям або добро, або зло (Ю-Мушкетик). -**Мушу за гнилу панську душу йти** до Сибіру (М.Стельмах). Долгорукий **мав би образитися** на Іваницю за таку **відверту нетактовність** (П.Загребельний). —

Найстарший карлик з **наказу Меншикова примусив** їх [жінок] **написати** чоловікам листи у Туреччину (Р/Іваничук).

Каузативною може виявитися і ситуація дійсності (без вказівки на суб'єкт, який її спричинив, як-от:

...Районне похоронне бюро... час від часу саме **ниділо** бо роботи **через нестачу клієнтів і змушене було вдаватися** до виготовлення бочкотари:...(В.Земляк).

У цьому реченні спостерігаємо і випадок каузації однієї дії іншою (попередня дія детермінує наступну). Наведемо ще декілька прикладів такої каузації:

[Олена]: **Засилила** в голку довгу нитку й **мусила** далеко **відводити** руку (Є.Гуцало). **Вириватися** їм на Наддніпрянщину в такий холод ніяк **не можна було, доводилось чекати** тепліших днів, зручнішої дороги (І.Ле). Безсонна ніч **протверезила** козака, **примусила** не раз, не два **обдумати** похід на Крим (В.Шевчук)

Іншу групу детермінуючих факторів повиннісної дії можна було б означити як таку, що відповідає внутрішнім потребам самою суб'єкта, його планам чи намірам. Суб'єкт зацікавлений у виконанні дебітивної дії, яка є одночасно і метою (приводом) для здійснення якогось його наміру. Наприклад: Заради істини чоловік не **повинен** нічого **боятися** (П.Загребельний). —Ніби ради вдячності студентові ... **мав** так **чинити** (І.Ле). З-за одної такої зустрічі **варто було їхати** сюди! (В.Малик).

Подекуди модальне значення повинності прямо пов'язане і модальним значенням **неминучості, невідворотності каузованої дії**. незалежної від волі суб'єкта, тобто позначеної відтінком фатальності. Детермінуючим фактором у таких реченнях виступає **Бог, доля, небесні сили, життєві закономірності буття людщини в світі, ситуація неминучості, невідворотності**. Наприклад:

Мусимо жити як бог дасть (Розм.). Усе живе колись-то **мусить умерти** (В.їїєвчук). **Так** сталося, **«щиро, мусило бути** (Р.Андріяшик)

Імпліцитно це значення передається інфінітивними реченнями, а сама каузативна ситуація виражається в контексті чи й поза ним як сама собою зрозуміла, напр.:

Бог Полісун наслав на нашу землю вовків. І серед літа Значить... значить, *бути* січі великій (Д.Міщенко). Не всім *бути* **вченими** (О.Донченко), **Бути** грому великому (Д.Міщенко).

Найбільш поширеним засобом вираження такої каузативності є й окрема предикативна одиниця у складних реченнях (складнопідрядних, складносурядних та складних безсполучникових):

Обставини так фатально склалися, що він *вимушений був шукати* заробітку (П.Колесник). Мені **від природи дано бути спортсменкою**, отже, **треба робити** це першокласно (В.Собко).

Спостерігаємо прямий зв'язок семантики модального слова у предикаті повинності з фактором каузативності. Так, дієслово *доводиться*, що має значення "бути змушеним робити що-небудь, діяти певним чином або зазнавати чогось у зв'язку з певними обставинами", використовується в реченнях з назвою невідворотного, неминучого детермінуючого фактора, який часто не залежить від волі суб'єкта (є стихійним, фатумним тощо), напр.:

Доводилось і через болота брести, і в лісах ховатися, і днювати біля кіп та стогів - всього попробували (А.Шиян).

Не будь її [надії] - певно, не було б того горя, яке часом **приходиться переживати** (П.Мирний).

Очевидно, наявність у контексті, в пресупозиції чи безпосередньо в самому реченні *каузативності* як *примусової причини (норми)* варто вважати диференційною ознакою семантичної структури речення із модальним значенням повинності. Крім примусової причини, обов'язковими семантичними компонентами досліджуваних речень [>] є автор розпорядження (мовець), діяч і приписувана йому дія.

Каузальна ситуація складається з трьох компонентів: 1) ситуації І причини (Р), 2) ситуації результату (Q) і 3) власне каузативного І зв'язку [»->]. Власне каузативний зв'язок »> у ситуації Р»>Q | виражається предикатом речення [9, с.81]. У двоскладних реченнях | з предикатами повинності типу **мушу працювати, повинен працювати, змушений (вимушений) працювати, зобов'язаний працювати** і под., ситуація причини експліцитно виражається каузальним кваліфікатором (на формально-граматичному рівні - обставинним прислівним поширювачем чи детермінантом причини).

Проаналізуємо засоби вираження примусової причини в структурі простого речення із дебітивною модальністю.

Значення примусової причини найчастіше передає детермінант чи прислівний поширювач обставинного типу, засобами вираження якого виступають різні прийменникові конструкції. До найбільш продуктивних засобів вираження примусової причини в українській мові відносимо каузативні словоформи "по +М.в", "через+Род.в", "за-г-Зн.в.", "за-Юр.в.", "з+Род.в", "від+Род.в", "ради+Род.в." та ін. Напр.: **Через якогось дурноголового розбишаку** і я маю голодним сидіти? - блимнув очима на

запечалене обличчя дружини (М.Стельмах). ...Чоловік є чоловік і по **закону** має інтересніше жити, аніж баба (М. Стельмах). Змушена була робити цез **амбіції** (І.Вільєс) Цукровий завод за **відсутністю сировини** вимушений був зупинитися (З газет). Мусить **заряди них** стовбичити тут (О.Гончар).

Виділені каузативні синтаксеми виражають тільки привід до дії; реальною ж причиною того, про що повідомляється в реченні, < оцінка всієї ситуації, що ґрунтується на власному досвіді мовця.

Каузативні синтаксеми як спосіб ускладнення первинної моделі речення і як засіб каузації „роблять речення поліпреякативною структурою” [10, с.47]. Аналізуючи прості речення з предикатами повинності, в яких примусова причина виражена каузативною словоформою, ми стикаємося з „проблемою взаємозв'язку і взаємодії примарної і секундарної предикації” [11, с.44]. Так, речення **"За правилами маневрів**, Криворучко мав вважати ці ескадрони „загиблими” і змушений був зняти їх „з операції” (В. Земляк) містить в собі каузативну словоформу *за правилами маневрів*. Це речення можна перетворити у складне - "Криворучко мав вважати ці ескадрони „загиблими” і змушений був зняти їх „з операції”", бо такі правила маневрів".

Виділені каузативні словоформи — це спосіб ускладнення структури простого речення секундарною предикацією, яку П.О.Лекант визначає як іменну згорнуту предикацію, тому що основними компонентами секундарної предикації, що здійснюється засобами каузативних конструкцій, виступають підмет (чи давальний суб'єкта), присудок (чи головний член односкладного дієслівного речення) і обставинний атрибут. На думку П.О. Леканта іменній згорнутій предикації властиве або а) вираження ознаки при спільності предмета і основної предикації; або б) позначення предмета при спільності ознаки з основною предикацією [12, с.77].

Засобом утворення іменної згорнутої предикації виступають прийменникові форми іменників. У складі каузативних словоформ іменники вказують на предмет, який змушує (зумовлює) виконання якої-небудь дії. Речення "Я з **обов'язку** мусила зробити своєму чоловікові зауваження, що людина живе не тільки самою роботою, але й хлібом та сном" (І.Вільєде) із каузальною словоформою з *обов'язку* можна перетворити у складне: "Я мусила зробити своєму чоловікові зауваження <...>, бо це був мій обов'язок."

Своєрідним засобом вираження іменної згорнутої предикації (прислівники **тому і чому** займенникового походження, які мають здатність вказувати на попередній контекст, що містить каузативний зміст. Напр.: **Тому** вже час *повісти* мову про Ізяслава (П.Загребельний). Нападу слід *сподіватися* раптового і невдовзі. **Ось чому** сили треба зосередити в Чернігові (Д.Міщенко).

При дослідженні фактичного матеріалу виявлено здебільшого випадки розчленованої номінації предиката повинності та компонента каузації, які передаються окремими реченнями у зв'язному тексті. Напр.:

"Білував овець усі ці дні, топив лій, рук робочих у комуні бракує... **Тому й доводиться не зважати** на своє вожацтво, а *робити* різну роботу на рівні з усіма" (В. Земляк). Як бачимо, каузативна синтаксема *тому* вміщує зміст

усього попереднього речення, яке називає ситуацію дійсності, що зумовлює подальший розвиток дії. Очевидно, можна стверджувати, що каузативні конструкції цього типу не називають причину, а тільки вказують на неї, тоді як суть повиннісної причини з'ясовується лише в контексті.

Крім прийменникових форм іменників та прислівників, каузативне значення виражається й дієприкметниковими та дієприслівниковими зворотами, напр.:

Хоча зима цього року у Львові була не люта, ледве аж під різдвяні свята прикрило снігом землю, та, **стоявши на морозі, доводилося розминати** ноги (І.Ле). **..Замордований її ревнющами, змушений був чкурнути** десь із села (О.Гончар). **Помовчавши і перескливши бажання здатися на ласку долі, Григорій мусив підняти** трохи забороло» (В. Шевчук).

П.О.Лекант зазначає, що особливістю секундарної предикації, яка визначається наявністю дієприкметникового звороту, є те, що при спільності предмета основної і секундарної предикацій ознака секундарної змушує появу ознаки основної [12, с.79].

Серед найбільш продуктивних засобів вираження примусової причини в конструкціях з модальним значенням повинності є речення з однорідними предикатами, між якими встановлюються причиново-наслідкові відношення. Напр.: Уже за першим переліском, що ліг було коневі на пугі, княжна знову **відчула** подихи звірів і **змушена була взятися** за лук (Д. Міщенко). У наведеному реченні спочатку повідомляється дія, яка є причиною, тобто зумовлює наступну дію, а потім дія як наслідок, породжений цією причиною: **"Уже за першим переліском, що ліг було коневі на путі, княжна змушена була взятися за лук, тому що знову відчула подихи звірів"**. За таких умов каузативі складнопідрядне речення причини є односуб'єктним (має спільний суб'єкт **княжна** для головної і підрядної частин).

Одним із засобів вираження секундарної предикації, яку П.О.Лекант вважає „резервом для вираження додаткової (і навіть основної) предикації" [12, с.77-79], є прикладка із значенням примусової причини зі сполучником **як**, що займає позицію напівпредикативного апозитивного звороту: **-Як математик**, я повинна б заперечити це... (П.Загребельний) // Я повинні заперечити це, бо я математик. Він, **як наставник**, повинен був усе передбачити (В.Собко) // Він повинен був усе це передбачити, бо він наставник. Досліджуваний матеріал показує, що каузативне значення повинності з'являється за умови, коли у функції прикладки вживаються іменники, що вказують на сімейний статус людини, її професію, соціальне походження та інші ознаки.

Слід зазначити, що примусова причина у структурі простого речення часто виражена імпліцитно, що зумовлює труднощі встановлення її характеру. Вирішальну роль в таких випадках відіграє контекст. Однак у дебітивних конструкціях з імпліцитно вираженою причиною деякі лексичні засоби своєю семантикою безпосередньо називають причину. Модальні слова, які входять до предиката (*вимушений, змушений, доводиться, приходитьсь*), як правило, вказують на те, що причина -це життєвий досвід мовця; модальні дієслова

варто, *слід* вказують на певні норми; модальні предикативи *гріх*, *сором* свідчать про етичні норми; *пора* інтерпретується як "необхідність здійснення дії, тому що настав для цього час"; значення словоформи *належить* — це необхідність здійснення ДІІ, бо наявні відповідні вказівки, соціальні установи. Наприклад: От вона [ОленаЛевківна] й *змушенabuлашити*, хоч не в ножного брала крам і не все, звичайно могла ступиш (Є-Гуцало). *Довелося* чимало *виказувати* в неволі, *повелося хитрувати*, *шукати* інших винних.. (І.Ле). -Але в найдрамагічній ситуаціїне *сли*) *втрачати* чуття міри (В.Собко). Ти [Младане] своє сказав, тобі *належить* тепер *мовчати* (Д-Міщенко). *Пора вертатися* на рідну землю для праведного діла (Р.Іваничук).

У наведених реченнях, які мають обставинні компоненти часу, місця, умови, мети з типовими для них засобами вираження, відчутний виражений імпліцитно, вплив каузації на дію предиката.

Навіть те саме висловлювання, на думку С.Н.Цейтлін, напр *"Мені потрібно йти "*, можна тлумачити по-різному, залежно від обставин: "Мені потрібно йти, бо це мій обов'язок", "Мені потрібно йти, бо вже настав час", "Мені потрібно йти, бо так *склалися* обставини" [8, с.146].

Аналіз засобів експліцитного вираження змушувальної причини в структурі речення свідчить про те, що не тільки сама причина юбумовлює появу дебітивного значення, але й навпаки. Дебітивна [модальність також сприяє появі змушувального (повиннісного) значення у словоформ, які в інших синтаксичних умовах не проявляють даної семантики. Порівняємо: *Після обіду* я посплю. -| Тепер, *після смерті нашого Василя*, хай земля йому пухом, нам треба вибрати нового голову земельної комісії (М.Стельмах). У першому випадку часове значення словоформи *після обіду* не ускладнено додатковими значеннями, тоді як у другому прикладі на часове значення словоформи *після смерті* нашаровується відтінок причини.

Отже, компонент каузації зі значенням примусової причини, що може бути представлений як експліцитно, так і імпліцитно, є .обов'язковим у реченнях з предикатами повинності. Компонент каузації є ускладнювальним, оскільки містить другий (додатковий) інформативний план речення.

Таким чином, семантична структура речення з модальним значенням повинності характеризується обов'язковою наявністю в контексті, у пресупозицій чи в самому реченні примусової причини, яка виражається експліцитно та імпліцитно. Серед найбільш продуктивних експліцитних засобів вираження примусової причини в конструкціях з модальним значенням повинності - каузативні словоформи "по+М.в", "від +Род.в.", "через+Род.в", "за+Зн.в", "з+Род.в.", "за+Ор.в.", "від+Род.в.", "ради+Род.в." та ін. До імпліцитно вираженої каузації належать конструкції з однорідними предикатами, прикладками, діеприкетниковими та дієприслівниковими зворотами. Каузативні словоформи, що вказують на характер примусової причини, свідчать про поліпредикативність конструкцій. Аналіз конструкцій з предикатами повинності у контексті проблеми каузальності дає змогу, по-перше, краще пізнати ; семантику самих предикатів і, по-друге, розширити уявлення | лінгвістів про функціонально-семантичне поле каузації.

Література

1. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. - М.: Наука, 1988,- 341с.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. - М., 1966. - 606с.
3. Шведова Н. Ю. О долженствовательном наклонении //Синтаксис й норма. -: М.: Наука, 1974. - С. 107-121.
4. Букия Т.Б. Лингво-методические основы составления пособия по изучению средств выражения долженствования, необходимости й вероятности английскоо языка. - Тбилиси, 1981 - - 51с.
5. Бондарко А.В. Грамматическое значение и смысл. - Л., 1978. - 176с
6. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. - М., 1968. - Т. 3.
7. Пете И. Выражение причинных отношений в русском языке //Русск. Язык в школе. - 1969. - № 1. - С. 92-96.
8. Цейтлин С.Н. Необходимость // Теория функциональной грамматики Темпоральность, модальность. - Л.: Наука, 1990. - с. 142-156.
9. Кобозева И.М., Лауфер Н.И. Наявная каузальность й модальные предикати долженствования //Каузальность й структурн рассуждений в русском языке М., 1993-С. 81-94.
10. Онипенко Н.К. Каузативное осложнение простого предложвния (на материале каузативних синтаксем имени существительного). - НДВШ ФН.- 1983. - № 6. - С.46-50.
11. Осетров И.Г. Структурные разновидности простого предложения с модальным значением долженствования. - Дисс. ... канд. филол. наук. - М . 1984.-199 с.
12. Лекант П.А. Виды предикации й структура простого предложения // Лингвистический сборник. - Вып. 4. - М., 1975. - С. 70-80.

SUMMARY

Oksana Tron'

THE ROLE OF CAUSATION IN THE SEMANTIC STRUCTURE OF THE SENTENCE WITH THE PREDICATES OF OBLIGATION

The article deals with the role of causation and its relation to the predicates of obligation in the semantic structure of the sentence. The research work offers the semantic characteristics of the obligation situations taking into consideration the determining factors. The paper examines causation as a complicating component of the semantic structure of the sentence. The explicit and implicit means of expressing causative relations are investigated.